

Psycho-independent disorders of staff members, participants of anti-terrorist reactive operation, and features of antiactive activity

Психо-невротичні розлади військовослужбовців, учасників антитерористичної операції, та особливості протиправної діяльності

Heorhiy Oliinykov

Ключові слова:

протиправна діяльність, посттравматичний синдром, психоневротичні розлади.

Key words:

Illegal activity, posttraumatic syndrome, psychoneurotic disorders.

Актуальність дослідження. Сучасна антитерористична операція (далі – АТО) як різновид незвичайної військово-політичної агресії характеризується домінуванням надзвичайного стресового стану і негативних екстремальних чинників для військовослужбовців. Однією з таких ключових проблем для них є посттравматичний стресовий розлад (далі – ПТСР) як складний психосоматичний стан із диссоціативними наслідками сприйняття дійсності, підвищеним рівнем домінування постійного психологічного дистресу. Так, після повернення з війни, на кінець червня, по даним військової прокуратури, приблизно 500 учасників АТО скоїли суїцид, що є проявом аутоагресії та помилкового тлумачення мирного життя.^{1, 2}

Медичними дослідженнями доведена і нейрофізіологічно обґрунтована військова травма як основний етіологічний чинник виникнення ПТСР із порушенням саморегуляції розумової діяльності та мислення.³ Високий ступінь активних військових дій Російської Федерації (далі – РФ) на Донбасі, сучасні завдання перед Збройними силами України (далі – ЗСУ), індивідуально-типологічні, гендерні реакції, статевий диморфізм, інтенсивні емоційні переживання призводять до виникнення та формування у військовослужбовців комплексу складних довгострокових психоневротичних і соматичних розладів із манією війни та жагою вбивати.^{4, 5} За даними Міжнародного правозахисного центру «Ла Страда-Україна» кількість звернень членів сімей-учасників АТО зі скаргами на дратівливість, побутове насильство, вербальну і фізичну агресію, зловживання алкоголем збільшилася у вісім разів, що є показником змін індивідуально-психологічних властивостей особистості.¹ Класична схема формування сучасного ПТСР у військових містить: а) блокування споживання; б) внутрішню психічну напругу; в) індивідуальні статево-вікові реакції; г) особистісні депривації та наявність специфічних фобій. Загальна характеристика вказує на споріднений вплив конституційно-біологічних, соціально-демографічних, екзогенно-органічних і соматогенних чинників у формуванні та проявах ПТСР. Така група військовослужбовців потребує поліпшення медико-психологічного та правового забезпечення з боку міністерства оборони і держави. Водночас військові інваліди є маргіналами й екзотами.^{6, 7}

¹ Аваков А. Официально 500 участников АТО совершили суицид, реальная цифра может быть в разы выше / А. Аваков // Українські новини 22 червня 2017 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://ukranews.com/ua>

² Іванцова Г. Система медико-психологічної підготовки військовослужбовців і членів їх сімей до надзвичайних ситуацій та їх реагування на наслідки : [метод. посібник] / Г. Іванцова. – К., 2009. – С. 10–22.

³ Іванцова Г. Система медико-психологічної підготовки військовослужбовців і членів їх сімей до надзвичайних ситуацій та їх реагування на наслідки : [метод. посібник] / Г. Іванцова. – К., 2009. – С. 22–29.

⁴ Волошин В. ПТСР (феноменология, клиника, динамика и современные подходы к психофармакологии) : [монография] / В. Волошин. – М. : Анахарисис, 2005. – С. 8–33.

⁵ Посттравматическое стрессовое расстройство : [монография] / под ред. Т. Дмитриевой. – М. : Государственный научный центр социальной и судебной психиатрии имени В.П. Сербского, 2005. – С. 5–12.

⁶ Шамрей В., Лыткин В. К проблеме психического здоровья участников боевых действий / В. Шамрей // Российский психиатрический журнал. – 2007. – № 6. – С. 63 – 68.

⁷ Іванцова Г. Система медико-психологічної підготовки військовослужбовців і членів їх сімей до надзвичайних ситуацій та їх реагування на наслідки : [метод. посібник] / Г. Іванцова. – К., 2009. – С. 51–71.

Військовослужбовці із ПТСР як захисники незалежності України потребують допомоги у вигляді забезпечення конституційних прав і свобод. Відданість справі під час захисту держави конституційно передбачає для вояків із зони АТО збереження їх життя, здоров'я, честі та гідності.⁸ Водночас військовими психологами визначено, що втрата самоконтролю, сукупність патопсихологічних розладів у демобілізованих з АТО приводять до протиправної діяльності.⁹ Дослідження адекватності життєвого стандарту військовослужбовців із ПТСР вказують на зміни їхнього світу сьогодення за мирних умов, різку зміну пріоритетів, поглядів на цінність життя, на війну на Донбасі і, як ускладнення, прояви протиправної поведінки – від суїциду до фізичного насильства в сім'ї.¹ Самі учасники бойових дій, страждаючи на складні психоневротичні та патопсихологічні розлади, конфліктують у суспільстві та чинять правопорушення.

Мета статті – дослідити особливості психоневротичних розладів військовослужбовців-учасників АТО і специфіку їх протиправної діяльності.

Стан дослідження проблеми. В Україні 19 лютого 2014 р. почалась антитерористична операція, згідно з Законом України «Про боротьбу з тероризмом» із доповненнями, як комплекс скоординованих спеціальних заходів.¹⁰

Практика сьогодення та статистика військових психологів з АТО довели, що ПТСР після участі в бойових діях, за міжнародними стандартами з військової конфліктології, верифікується майже у 98% постраждалих, а третина з них потребують невідкладної психологічної допомоги.^{1, 11}

Загальними ознаками ПТСР є: симптоми вторгнення; симптоми уникнення; симптоми гіперактивності; симптом якоріння; синдром втрати близької людини, а більш загрозливими розладами – розвиток психогенії, неврозів, коморбідність, аутоагресія та високий рівень суїцидів.^{4, 12}

Довготривалість перебування в емоційному напруженні, типи травм і ушкоджень у військових, гендерна різниця, вікові, професійні особливості, проявів у чоловіків і жінок викликають та спричиняють ознаки довготривалого патопсихологічного розладу.¹³ Травми, отримані військовослужбовцями в зоні АТО, поділяються на бойові та небойові з негативними наслідками у вигляді інвалідизації, фобій, ілюзій, галюцинацій, марення, з різними проявами особливо агресивного напрямку.¹⁴ Ускладненнями отриманих військовиками бойових травм на Донбасі буде формування «воєнної» психіки.¹⁴ Кількість вояків на лінії зіткнення становить понад 50 тисяч.¹⁵ Проблемними питаннями вояків стали манія війни, жага вбивати, зміна професійного напрямку діяльності, непорозуміння з військовим командуванням, втрата і поховання побратимів, супроводжування вантажу 200 і 300, довготривала і напружена військова агресія РФ.^{16, 17}

Сучасні дослідження військового ПТСР довели, що психічна інтервенція і травми діють на особистість на різних рівнях: фізіологічному, емоційному, когнітивному, особистісному, мікро- і макросоціальному. Працююча в організмі схема стрес-відгук приводить до деструктивної дії бойового стресу і визначається неврозами із симптомами, пов'язаними з «патологічно зміненим ґрунтом».

⁸ Пазенок А. Права та свободи людини і громадянина : [навч. посіб.] / А. Пазенок. – К. : Академвидав, 2010. – С. 50–139.

⁹ Олійников Г., Лень В., Балабко В. Психологічне підґрунтя формування посттравматичних розладів в осіб із зони антитерористичної операції, що можуть привести до протиправної поведінки / Г. Олійников, В. Лень, В. Балабко // Право України. – 2016. – № 3. – С. 158–165.

¹⁰ Закон України «Про боротьбу з тероризмом» від 6 квітня 2017 р. № 2004–VII / Відомості Верховної Ради. – 2017 р. – № 25. – Ст. 180 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : search.ligazakon.ua/l_doc.z.nsf/link1/TO30638.ht1n1

¹¹ Олійников Г. Психогенії та протиправна поведінка осіб із посттравматичними стресовими розладами, постраждалих у результаті антитерористичної операції / Г. Олійников // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. – 2017. – Вип. 2. – Т. 2. – С. 130–132.

¹² Рохштейн В. Посттравматический синдром. Руководство по психиатрии : в 2-х т. : [монография] / А. Тиганов в соавт. ; под ред. А. Тиганова. – Т. 2. – М. : Медицина, 1999. – С. 517–526.

¹³ Боевая хирургическая травма : [учеб. пособие.]. – Санкт-Петербург : Военно-медицинская академия, 1997. – 33 с.

¹⁴ Литвинцев С.В. в соавт. Боевая психическая травма : руководство для врачей : [монография] / С. Литвинцев в соавт. – М. : ОАО «Издательство «Медицина», 2005. – 432 с.

¹⁵ Кушнір В. Речниця Міністерства оборони України, полковник. На лінії зіткнення знаходиться біля 50 тис., кількість учасників бойових дій ЗСУ наближається до 200 тис. / Р. Кушнір // Новинарня від 24 лютого 2017 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : novynarnia.com/.../u-minoboroni-kuchnir

¹⁶ Калув А. Проблемы изучения стрессорного поведения : [монография] / А. Калув. – К. : Центр физико- биологических проблем, 1998. – 133 с.

¹⁷ Стандартизовані системи оцінки тяжкості пошкоджень та стану постраждалих : [навчально-методичний посібник МОЗ України]. – Національна медична академія післядипломної освіти імені П.Л. Шулика. – К., 2014. – 92 с.

Дисрегуляція гіпоталамо-гіпофізарно-надниркової вісі з порушеннями в симпатно-адреналовій медулярній системі лежать в основі запальних процесів і зміні стереотипу поведінки. Органічні ураження головного мозку, церебральна інфекція, черепно-мозкові травми трансформуються в ушкодження його структур. Кількісні й якісні зміни мозкових структур призводять до загального зменшення об'єму коркової сірої речовини, атрофії головного мозку взагалі зі збільшенням кількості спинномозкової рідини. Такі ушкодження разом з патоморфологічними і патопсихологічними розладами тісно пов'язані з типом травми та проявами військового ПТСР.¹⁸

Взагалі, види патопсихологічних переживань детермінуються у вигляді: 1) немотивованої пильності; 2) вибухових реакцій з агресивністю; 3) притупленості емоцій, фрустрації; 4) дезадаптації з проявами конфліктної поведінки; 5) проявів амнезії; 6) депресій, розпачу, апатії; 7) зміни типової мотиваційно-вольової компоненти; 8) приступів люті; 9) схильності до негативних звичок; 10) прикрих, нав'язливих бойових спогадів; 11) галюцинацій; 12) безсоння; 13) нав'язливих думок щодо суїциду; 14) зниження самооцінки; 15) наявності шкідливих звичок.¹⁹ Соціально-правовий аспект медико-психологічної служби військовим психологам треба націлювати на своєчасне виявлення злочинців із психічними розладами і психічними відхиленнями та схильністю до насильства.^{20, 21}

Психоаналіз поведінки проявів ПТСР, здійснений військовими психологами, довів, що в клініко-динамічній характеристиці простежуються дефекти виховання, освіти, безвідповідальність, конфліктність, психічна дезорганізація та всюдозволеність, схольність вчиняти протиправні дії.²²

Демобілізованих військовослужбовців переслідує повторюваність спогадів про військові дії, стосунки з побратимами, стан пригніченості, обмеженості, фобії на фоні мирного життя. У соціальних взаємодіях вони можуть бути і жертвами злочинів, бути потерпілими.^{6, 21} Психологічно виникає певний синдром на кшталт «афганського синдрому», своєрідний «синдром АТО» – проблематизація «друга-ворога». Щодо шляхів подолання наслідків АТО у військовослужбовців в Україні була прийнята Постанова, яка визначає механізми використання коштів на лікування постраждалих.²³

Життя в мирних умовах привело до девіантної поведінки окремих осіб, з загрозою суспільству, яку становлять кримінальні злочини, вбивства, суїциди, умисні тяжкі тілесні ушкодження з використанням вогнепальної чи холодної зброї, зокрема й щодо членів сім'ї, а також хуліганство, незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами, бандитизм, терористичні акти, створення незаконних збройних формувань.^{24, 25}

Варто зазначити, що частина кримінальних правопорушень вчиняється у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння, під час соціальних переміщень, через зміну економічної мотивації з проявами деперсоналізації, дереалізації та різновидами психічної депривації.

Така тенденція ускладнюється тим, що частина осіб із ПТСР мають шкідливі звички, що спричинило сплеск злочинності в Україні, зросла кількість умисних убивств, тяжких тілесних ушкоджень, тяжких тілесних ушкоджень зі смертю.^{25, 26} Варто зазначити сенсорну, когнітивну, емоційну, економічну мотивації,

¹⁸ Зейгарник Б. Патопсихологія : [монографія] / Б. Зейгарник. – М. : Академія, 2006. – С. 20–41.

¹⁹ Чабан О., Франкова І. Современные тенденции в диагностике и лечении посттравматического стрессового расстройства / О. Чабан // НейроNEWS. – 2015. – № 2 (66). – С. 6–18.

²⁰ Грінченко О., Пінчук І. Реабілітація військовослужбовців / О. Грінченко // НейроNEWS. – 2016. – № 1 (75). – С. 3–5.

²¹ Голіна В. Запобігання злочинності (теорія і практика) : [навч. посіб.] / В. Голіна. – Х. : Національна юридична академія України, 2011. – 120 с.

²² Корчагіна В. Последствия боевой черепно-мозговой травмы и ограничение жизнедеятельности у бывших военнослужащих трудоспособного возраста в современных условиях : автореф. дисс. ... канд. мед. наук : спец. 14.00.13 «Нервные болезни» / В. Корчагіна ; Первый Санкт-Петербургский государственный медицинский университет имени академика И.П. Павлова. – Санкт-Петербург, 2008. – 18 с.

²³ Постанова Кабінету міністрів України «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення заходів із психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції» // Офіційний вісник України від 12 липня 2017 р. – № 59. – № 497 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon.gov.ua/laws/show/-497-2017-п. Готується до видання.

²⁴ Деканаїдзе Х. В Україні зросла злочинність. Засідання Комітету ВР з питань правоохоронної діяльності / Х. Деканаїдзе497 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2016/09/160921/_dekanoidze_police_hk.

²⁵ Луценко Ю. : Розкриття злочинів склало 30%. Найнижчий показник // Укрінформ. 17 лютого 2017 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrinform.ua/...2176256-lucenko-rozkritta-zlociniv-sklalo-30-najnizcij-...>

²⁶ Медведєв В. Кримінальна психологія : [підручник] / В. Медведєв. – К. : Атіка, 2004. – С. 17–53

соціально, явну чи приховану, як дефіцит задоволення значущих для людини потреб життєзабезпечення, з відчуттям відірваності від інших. Зовсім невтішною є остання інформація Міністерства оборони (далі МО) України про динамічне зростання суїцидів серед демобілізованих військових.^{1,27}

Правова система держави в сучасних умовах неспроможна забезпечити права і свободи громадян, зокрема подолати корупцію та злочинність в Україні. З плином часу життя країни потребує оновлення захисту прав і свобод людини, втілення в життя високих ідеалів рівноправ'я, справедливості та законності.^{8,28}

Висновки. У підсумку варто зазначити відсутність спеціалістів із ПТСР військового генезису. Дослідження різних фахівців акцентують необхідність державного втручання у вирішення проблем військовослужбовців, постраждалих від АТО. У XXI ст. виникає потреба в пошуку прогресивної системи, новітніх технологій з участю різних фахівців, використанні складного спеціального обладнання, досвіду спеціалістів різних держав для вирішення проблеми з військовим ПТСР.

Життєві ситуації постраждалих від АТО, специфічна ідентичність учасників, їх права, економічний стан держави, надання допомоги, планування та готовність до лікування, супротиви, коморбідність, залежність ПТСР від шкідливих звичок, протиправна поведінка потребують втручання різних фахівців, зокрема й на рівні з'їздів.

Об'єктивна потреба переосмислення соціально-корисної поведінки, своєчасного виявлення фактів військового неврозу, сплеск злочинності, потребують конституційно схваленого курсу демократичних перетворень у державі, особливо щодо військовослужбовців із зони АТО, які розселилися по всій Україні.^{19,29}

Регулювання юридичними конструкціями норм прав і свобод, зважені рішення демократичної держави, дотриманість букви та духу Закону будуть сприяти активній протидії злочинності в Україні, із профілактикою неправомірної поведінки.^{1,23}

Безумовно, це загальний напрямок соціально-кримінологічної протидії запобігання злочинним діянням та протиправній діяльності. Пріоритетні напрями допомоги постраждалим військовослужбовцям з психоневротичними розладами та військовим ПТСР із АТО потребують постійного вдосконалення комплексної програми з допомоги постраждалим. Вищезазначене дає можливість зробити такі висновки:

1. Органам місцевої влади необхідно контролювати правове регулювання соціальних вимог, отримання гідної соціальної виплати, медичної допомоги всіма учасниками бойових дій, забезпечивши функціонування реабілітаційних центрів у містах, з фахівцями різних профілів діяльності.

2. Організувати розробку сучасної цілісної наукової концепції нагляду за постраждалими вояками АТО в реабілітаційних центрах фахівцями різних профілів діяльності.

3. Компетентним органам необхідно запровадити регулювання правовідносин з воїнами АТО з дезадаптацією, негативними звичками і пристрастями шляхом обліку та контролю їхньої поведінки.

4. Створити в містах системи соціальних установ, мережі центрів ресоціалізації для воїнів АТО, залежних від негативних звичок.

Анотація

У статті розглянуті питання психоневротичних травм, наслідком яких є посттравматичні розлади військовослужбовців-учасників окремих операцій і бойових дій у зоні АТО. Неспроможність утримувати стабільність свого психофізичного стану, перенесені травми, інвалідності стали причиною протиправної діяльності, що потребує державного втручання й адресної допомоги фахівців різних профілів.

²⁷ Гарнов В. Формирование психопатологической системы в рамках посттравматического стрессового расстройства / В. Гарнов // Материалы XIII съезда психиатров России, 11–13 октября 2000 г. – М., 2000. – С. 101–102.

²⁸ Сучасні аспекти військової медицини : Зб. наукових праць Головного Військово-медичного клінічного центру «ГВКГ» МО України. – Вип. 20. – К., 2011. – 485 с.

²⁹ Шевченко М. Психологічна допомога в кризових та екстремальних ситуаціях : [навч. посібник] / М. Шевченко. – Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2013. – 184 с.

Summary

The article deals with the issues of psychoneurotic traumas and the consequences of posttraumatic disorders of military officers, combatants in individual operations and military actions in the ATO zone. Abusive practices have been provoked by combatants' inability to maintain the stability of their psychophysical state, suffered injuries, disabilities thus requiring state involvement and targeted aid of specialists in various fields.

Використана література:

1. Аваков А. Официально 500 участников АТО совершили суицид, реальная цифра может быть в разы выше / А. Аваков // Українські новини 22 червня 2017 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://ukranews.com/ua>
2. Іванцова Г. Система медико-психологічної підготовки військовослужбовців і членів їх сімей до надзвичайних ситуацій та їх реагування на наслідки : [методичний посібник] / Г. Іванцова. – К., 2009. – 220 с.
3. Волошин В. ПТСР : феноменология, клиника, динамика и современные подходы к психофармакологии : [монографія] / В. Волошин. – М. : Анахарисис, 2005. – 200 с.
4. Посттравматическое стрессовое расстройство : [монографія] / под ред. Т. Дмитриевой. – М. : Государственный научный центр социальной и судебной психиатрии имени В.П. Сербского, 2005. – С. 5–12.
5. Шамрей В., Лыткин В. К проблеме психического здоровья участников боевых действий / В. Шамрей // Российский психиатрический журнал. – 2007. – № 6. – С. 63 – 68.
6. Пазенок А. Права та свободи людини і громадянина : [навч. посіб.] / А. Пазенок. – К. : Академвидав. 2010. – 176 с.
7. Олійников Г., Лень В., Балабко В. Психологічне підґрунтя формування посттравматичних розладів в осіб із зони антитерористичної операції, що можуть привести до протиправної поведінки / Г. Олійников, В. Лень, В. Балабко // Право України. – 2016. – № 3. – С. 158–165.
8. Закон України «Про боротьбу з тероризмом» від 6 квітня 2017 р. № 2004–VII / Відомості Верховної Ради. – 2017 р. – № 25. – Ст. 180 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : search.ligazakon.ua/l_doc.z.nsf/link1/TO30638.ht1nl
9. Олійников Г. Психогенії та протиправна поведінка осіб із посттравматичними стресовими розладами, постраждалих у результаті антитерористичної операції / Г. Олійников // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. – 2017. – Вип. 2. – Т. 2. – С. 130–132.
10. Рохштейн В. Посттравматический синдром : руководство по психиатрии : в 2-х т. : [монографія] / А. Тиганов в соавт. ; под ред. А. Тиганова. – Т. 2. – М. : Медицина, 1999. – С. 517–526.
11. Боевая хирургическая травма : [учебн. пособие.]. – Санкт-Петербург : Военно-медицинская академия, 1997. – 33с.
12. Литвинцев С. в соавт. Боевая психическая травма : руководство для врачей : [монографія] / С. Литвинцев в соавт. – М. : ОАО «Издательство «Медицина»». – 2005. – 432 с.
13. Кушнір В. Речниця Міністерства оборони України, полковник. На лінії зіткнення знаходиться біля 50 тис., кількість учасників бойових дій ЗСУ наближається до 200 тис. / В. Кушнір // Новинарня від 24 лютого 2017 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : novynarnia.com/.../u-minoboroni-kuchnir
14. Калуев А. Проблемы изучения стрессорного поведения : [монографія] / А. Калуев. – К. : Центр физико-биологических проблем, 1998. – 133 с.
15. Стандартизовані системи оцінки тяжкості пошкоджень та стану постраждалих : [навчально-методичний посібник] МОЗ України. Національна медична академія післядипломної освіти ім. П.Л. Шулика. – К., 2014. – 92с.
16. Зейгарник Б. Патопсихология : [монографія] / Б. Зейгарник. – М. : Академия, 2006. – 208 с.
17. Чабан О., Франкова І. Современные тенденции в диагностике и лечении посттравматического стрессового расстройства / О. Чабан // НейроNEWS. – 2015. – № 2 (66). – С. 6 – 18.
18. Грінченко О., Пінчук І. Реабілітація військовослужбовців / О. Грінченко // НейроNEWS. – 2016. – № 1 (75). – С. 3–5.
19. Запобігання злочинності (теорія і практика) : [навч. посіб.] / В. Голіна. – Х. : Національна юридична академія України, 2011. – 120с.
20. Корчагина В. Последствия боевой черепно-мозговой травмы и ограничение жизнедеятельности у бывших военнослужащих трудоспособного возраста в современных условиях : автореф. дисс. ... канд. мед. наук : спец. 14.00.13 «Нервные болезни» / В. Корчагина ; Первый Санкт-Петербургский государственный медицинский университет имени академика И.П. Павлова. – Санкт-Петербург, 2008. – 18 с.
21. Постанова Кабінету міністрів України «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення заходів із психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції» // Офіційний вісник України від 12 липня 2017 р. – № 59. – № 497 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon.gov.ua/lavs/show/-497-2017-p. Готується до видання.

22. Деканаїдзе Х. В Україні зросла злочинність. Засідання Комітету ВР з питань правоохоронної діяльності [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2016/09/160921/_dekanoidze_police_hk.
23. Луценко Ю. : Розкриття злочинів склало 30%. Найнижчий показник // Укрінформ 17 лютого 2017 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrinform.ua/...2176256-lucenko-rozkritta-zlociniv-sklalo-30-najnizcij-...>
24. Медведєв В. Кримінальна психологія : [підручник] / В. Медведєв. –К. : Атіка, 2004. – 368 с.
25. Гарнов В. Формирование психопатологической системы в рамках посттравматического стрессового расстройства / В. Гарнов // Материалы XIII съезда психиатров России, 11–13 октября 2000 г. – М., 2000. – С. 101 – 102.
26. Сучасні аспекти військової медицини : Зб. наукових праць Головного Військово-медичного клінічного центру «ГВКГ» МО України. –Вип. 20. – К., 2011. – 485 с.
27. Шевченко М. Психологічна допомога в кризових та екстремальних ситуаціях : [навч. посібник] / М. Шевченко. – Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2013. – 184 с.

Георгій Олійников,

кандидат медичних наук,

*доцент кафедри кримінального права та кримінології, юридичного факультету
Державного вищого навчального закладу «Національний гірничий університет»*